

ÇARLIK RUSYASI'NDA YAHUDİ SİYASETİ VE POGROM HAREKETLERİ

JEWISH POLITICS IN THE RUSSIAN EMPIRE AND THE POGROMS

Burcu ÖZDEMİR*

Öz

Yahudi karşıtlığı söz konusu olduğunda Avrupa ülkeleri ilk akla gelenlerdir. Çünkü ilk getto Avrupa'da teşkil edilmiş ve Yahudilere yönelik ilk toplu kıyım ve sürgünler burada meydana gelmiştir. Bununla birlikte XVIII. yy'ın ikinci yarısında, Polonya'nın paylaşımından sonra çok sayıda Yahudi'nin sınırlarına dâhil olduğu Rusya'da da yoğun bir Yahudi karşıtı siyaset mevcuttu. Nitekim en büyük Yahudi gettolarından biri, "Pale yerleşimi" adıyla Çarlık Rusyası'nda bulunuyordu. Öyle ki, XX. yy'ın sonlarında Rusya'daki 5 milyon Yahudi, Pale yerleşiminde ikamet ediyordu. Rusya, bilhassa XIX. yy sonlarından itibaren Yahudilere yönelik çok sayıda şiddet olaylarına tanık olmuştu. Rusya'daki ilk pogrom, 1113 yılında Kiev'de meydana geldi. Yahudilere yönelik şiddet olaylarında kilit hadise, Çar II. Aleksandr'ın suikast sonucu öldürülmesi oldu. Bu olaydan kısa süre sonra, pogromlar tüm imparatorlukta bir dalga halinde yayıldı. Pogromlar, çok sayıda Yahudi'nin ülkeden göç etmesine neden oldu. Bu çalışmada Çarlık yönetiminin Yahudilere yönelik politikaları hakkında ana hatlarıyla bilgi verilmiş, ardından Çarlık Rusyası'nda yaşanan pogrom hadiseleri ele alınmış ve bu hadiselerin hangi gerekçelerle meydana geldiği açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yahudiler, pogrom, Çarlık Rusyası, Yahudi inançları ve ideolojisi

Abstract

When it comes to historic anti-Jewish incidents, the European countries, in which the first ghetto is formed, in which the mass murder and deportations of Jews were experienced, are the first thing that comes to our mind. Also, in Russia, where many Jews emigrated as a result of the division of Poland's territory in the second half of the XVIII century, there was hostility against Jews. Indeed, the 'The Pale of Settlement' in Imperial Russia was one of the largest Jewish ghettos. At the end of the 20th century, the 5 million Jews in the Russian Empire lived in the Pale of Settlement. There were several violent attacks against Jews in Russia in the late 19th century. The first pogrom in Russian history occurred in Kiev in 1113. The assassination of Tsar Alexander II became a major turning point in anti-Jewish events. Shortly after the assassination a wave of pogroms spread throughout the Russian Empire. As a result of the constant pogroms, many Jews emigrated from the Russia Empire. This paper will describe the Russian government policy toward Jews, then will discuss the pogroms in Imperial Russia and why did pogroms happen?

Keywords: Jews, pogroms, Russian Empire, Jewish beliefs and ideology

* Arş. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Manisa / Türkiye, ozdemirburcu85@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1352-018X

Giriş

Yahudiler, tarih boyunca en çok sürgüne ve kıyıma uğrayan topluluklardan biridir. Yahudilerin yüzyıllar boyunca maruz kaldıkları tüm bu sürgünler, katliamlar ve dışlanmışlık, Yahudilerin “seçilmiş ırk” oldukları inancını besleyen gelişmeler olmuştur. Bilindiği gibi, Yahudi toplumunda, İsrailoğulları'nın seçilmiş ırk ve üstün bir millet olduğu düşüncesi hakimdir. Eski Ahit'te Yahudiler, “Siyon'un değerli oğulları”, “ilâhlar”, “Yüce Allah'ın oğulları” şeklinde tanımlanmıştır.¹ Yahudi inancında İsrailoğulları, Tanrı'nın kavmi olarak hizmet etmek için ve bütün insanlığa lütuf olarak seçilmiş bir kavimdir. İbrahim, İshak ve Yakub'un soyundan gelen bir kişi her ne günah işlemiş olursa olsun Yahudi'dir ve sahip olduğu bu ayrıcalığını hiçbir zaman yitirmez.² Yahudilerin bu seçilmişlik iddiaları, yüzyıllardır maruz kaldıkları baskı ve zulümlerle beslenerek daha da belirgin hale gelmiştir. Nitekim Yahudilere göre bu tür muamelelere uğramalarının nedeni, “üstün ırk”, “seçilmiş ırk” olmalarının diğer milletlerde neden olduğu kıskançlık duygusudur.³ Sayar, Yahudi inanışındaki seçilmiş ırk tezahürünü şu şekilde özetlemiştir: “Talmud'a göre yabancıları soymak, mülkünü ve ticaretini elinden almak iyi bir davranıştır. Yabancılar çalışacak, Yahudiler yiyecektir. Yabancılar karşı yemin, hile ve aldatma çok normaldir. Çünkü Yahudi olmayana insan gözüyle bakılamaz; onlar birer hayvandır. Yabancıların kanlarını dökmek Allah'a kurban sunmaktır”. Diğer milletlere yönelik böyle bir bakış açısının, Yahudilere yönelik düşmanlığa önemli bir gerekçe sunmuş olduğu yadsınamayacak bir gerçektir.⁴

Yahudilere yönelik sürgün ve kıyımların bir başka önemli sonucu da siyasi bir ideoloji olarak siyonizmi ortaya çıkarması olmuştur. Nitekim Balpınar, Yahudilerin aşağılanmalarının ve zorla asimile edilmelerinin ancak Tevrat'ta vaad edilmiş topraklarda milli hakimiyet esasına dayalı bir Yahudi devletinin kurulmasıyla aşılabileceği inancını doğurduğunu ifade ederek bu hususa dikkat çekmiştir.⁵ Benzer şekilde Yesevi de siyonizmi, Yahudi karşıtlığının güçlendirdiği düşüncesindedir. *Siyon*, İsrail toprakları ve Kudüşe, Kutsal Kitap'ta verilen isimdir ve bu topraklar, Tanrı tarafından İsrailoğulları'na bahşedilmiştir. Bu inanış, dini siyonizm olarak tanımlanmıştır. Modern anlamdaki siyonizm ise, 19. yy'ın sonlarında Theodor Herzl'in liderliğinde gelişen siyasi harekettir.⁶

Peki Yahudi inanışındaki seçilmişlik iddialarını besleyen ve siyonizmin ortaya çıkışına sebebiyet veren gelişmeler neydi? Yahudiler yüzyıllar boyunca nerelerde ve hangi gerekçelerle sürgünlere, baskı ve kıyımlara maruz kalmıştı? Çarlık Rusyası'nda yaşanan pogrom hadiselerini anlamlandırabilmek açısından, bütün bu soruları ana hatlarıyla da olsa cevaplandırmak gerekir.

1 Süleyman Sayar, “Yahudi Karakteri (Tarihî ve Sosyo-Psikolojik Bir Yaklaşım)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/9, (2000), s. [s.y.].

2 Tuğba Taşdemir, “Yahudilik'te Seçilmişlik Psikolojisi”, *Journal of Strategic Research in Social Science*, 3/2, (2017), s. 105.

3 Agm., s. 111.

4 Süleyman Sayar, “Yahudi Karakteri (Tarihî ve Sosyo-Psikolojik Bir Yaklaşım)”, s. [s.y.].

5 Zafer Balpınar, “Yahudi Milliyetçiliğinin Güç Kullanımı Üzerinden İsrail'in Güvenlik Anlayışına Olan Etkisi”, *Akademik Orta Doğu*, 7/1, (2012), s. 82.

6 Çağla Gül Yesevi, “İsrail'in Devlet İmajının Şekillenmesi”, *Bilge Strateji*, 9/16, (2017), s. 115.

Yahudileri hedef alan olaylar, Antik Çağdan başlayıp XIX. yy'a kadar farklı bölgelerde ve farklı şiddette devam etmiştir. Yahudilere yönelik bu tutumun – yukarıda açıkladığımız sebepler dışında – farklı gerekçeleri de mevcuttu. Antik Çağdaki Yahudi karşıtlığının gerekçesi Brenner'e göre, Yahudilerin diğer halkların pek çoğunun aksine tek tanrılı bir inanaşa sahip olmalarıydı: “Tek ve görünmez bir Tanrı'ya olan inançları, İsrail'i çevreleyen halklar tarafından anlayışsızlık ve sık sık çok net bir reddiye ile karşılanmıştır”⁷. Ancak İslam öncesi Orta Asya ve İranda Yahudilere yönelik nispeten daha hoşgörülü bir tutum söz konusuydu. Bu konuda Shterenshis, Yahudilerin Orta Asya'da çoğunlukla yurttaşlık haklarına sahip olduklarını, çeşitli siyasi makamlara gelebildiklerini, ordu ve donanmada hizmet ettiklerini ifade etmiştir.⁸ Benzer durum, Pers imparatorluğu ve – Hristiyanlığın kabulüne kadar – Roma İmparatorluğu için de söz konusuydu. Hristiyanlık öncesi Romada Yahudilere “kendi yasalarına göre yaşama” hakkı tanınmıştı. İmparator Caracalla döneminde ise, Yahudiler Roma vatandaşı statüsü elde etmişti. Fakat Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesiyle birlikte burada da Yahudilere yönelik kısıtlayıcı tedbirler alındı. İmparator Constantin döneminde Yahudi inancının yayılması engellenmeye çalışıldı, Constantius döneminde Yahudilerle Hristiyanların evlenmesi, Yahudilerin Hristiyan bir köleye sahip olması, sahip olduğu köleyi Yahudiliğe döndürmeye çalışması yasaklandı.⁹ Yahudiler, II. Theodosius döneminde ordudan ve diğer tüm devlet makamlarından uzaklaştırılmak suretiyle ikinci sınıf vatandaş konumuna düştüler.¹⁰

Yahudiler diğer ülkelerde de hemen her zaman istenmeyen, dışlanan bir gruptu. Örneğin Bizans 632'de yönetimi altındaki tüm Yahudilerin Ortodoksluğu benimsemesini emrettiğinde Bizanslı çok sayıda Yahudi, İran ve Orta Asya'ya kaçmak zorunda kaldı.¹¹ Ancak İslam'ın kabulünden sonra İran ve Orta Asya'da da Yahudilere yönelik tutum değişti. Shterenshis, Geç Orta Çağ döneminde Müslümanların Yahudilere yönelik küçümseyici bir tavır içerisinde olduklarından bahsetmiş ve eklemiştir: “Yalıtılmış mahallelerde yaşayan, özel giysi giyen, ek vergiler ödeyen, sürekli olarak küçük düşürülmenin ve dönemsel pogromların eziyetini çeken Yahudiler, Müslümanlarca da temiz olmayan bir halk olarak görülüyordu”¹². Yine de Müslümanların Yahudilere yönelik bu tutumu, Orta Çağ Avrupa'sındaki Yahudi karşıtlığı ile kıyaslanamayacak kadar önemsizdi. Ortaçağ Avrupa'sında Yahudilere duyulan nefretin boyutlarını ortaya koymak açısından, Brenner'in tasvirlerden verdiği örnekler çarpıcıdır:

Ortaçağ Avrupası'nda Yahudilere dair tasvirler ilginçtir. Tasvirler Yahudileri bir domuzu emen ve iblis gibi boynuzlu insan dışı varlıklar olarak göstererek şeytanlaştırmıştır. Ortaçağ Avrupası'nda Yahudilerin canavarlaştırılmasının ölçüleri öyle aşırı bir

7 Michael Brenner, *Kısa Yahudi Tarihi*, çev. Sevinç Altınçekiç, Alfa Yayınları, İstanbul 2011, s. 13.

8 Michael Shterenshis, *Timur ve Yahudiler*, çev. Özer Bostanoğlu, İleri Yayınları, İstanbul 2013, s. 44.

9 Seda Özmen, “Frank İdaresi Altında Yahudiler”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (2018), s. 53.

10 Michael Brenner, *Kısa Yahudi Tarihi*, s. 61.

11 Michael Shterenshis, *Timur ve Yahudiler*, s. 46.

12 Age., s. 83.

noktaya ulaşmıştır ki, kendilerine özgü bir 'pis Yahudi kokusu'ndan söz edilmiş ve Yahudi erkeklerin adet gördüğü söylenmiştir.¹³

Avrupadaki Yahudi karşıtlığı bu gibi aşağılayıcı tasvirlerle sınırlı kalmadı. Yahudi sürgünlerinin en yoğun yaşandığı ve Yahudi gettolarının filizlendiği yerler Avrupa ülkeleriydi. Avrupada Yahudileri ilk kovan ülke, İngiltere'ydi. 1290 yılındaki bu sürgünü, XIV. yy'da Fransa izledi.¹⁴ Fransa kralı IV. Philip 1306'da Yahudileri ülkeden kovdu. 1349'da ise Almanya, veba salgınından sorumlu tuttuğu Yahudilere zulmetti ve Almanya'daki 350 Yahudi cemaati yok edildi. 1391'de bu kez İspanya'da Katolik kilisesi Yahudi karşıtı politikaları uygulamaya koydu.¹⁵ 1470'lerde ise Rusya sınırları içerisinde Yahudi karşıtı hadiseler meydana geldi. Novgorod'da gelişen Yahudi karşıtı hareket, 1479'dan sonra Moskova'ya da yayıldı. 1504'te bir Yahudi mezhebinin liderleri idam edildi, taraftarları ise çalışmalarını yeraltında yürütmek zorunda kaldı. Pinkus, bu hadiselerin, Yahudilerin hafızalarından uzun yıllar silinmediğini belirtmiştir.¹⁶

Yahudi karşıtlığının Avrupadaki simgesi haline gelen gettolar ise ilk kez 1516'da Venedik'te ortaya çıktı. Engizisyon mahkemesinin etkisiyle rahipler, Yahudileri kentten uzaklaştırmak istediler. Ancak dükalar, Yahudi tefecilerden yüklü vergiler aldıkları için Yahudileri kentten kovmak yerine onların kapalı ve kontrollü bir alanda yaşamaları önerisinde bulundular. Böylelikle ilk getto, senatör Zacaria Dolfin'in önerisiyle 29 Mart 1516'da Venedik'te kuruldu.¹⁷ Venedik'teki bu gettonun sınırları, Yahudi nüfusun sayısının zamanla artmasına rağmen genişletilmedi. Yahudiler bu probleme, mevcut binalara kat çıkarak çözüm bulmaya çalıştılar. Papa IV. Paulus döneminde (1555-1559) Venedik dışında da gettolar ortaya çıktı. Yahudilerin geceleri ve Hristiyan bayramlarında bu mahalleleri terk etmeleri yasaktı.¹⁸

Avrupada Yahudi karşıtlığı sonraki dönemde de tüm şiddetiyle devam etti. Avrupadaki bu düşmanlık, Yahudilerin Doğuya kitlesel göçüyle neticelendi. XVI. yy'da Almanya, Bohemya ve Avusturyadan kovulan Yahudiler, Polonya'nın batı bölgelerine yerleştiler. Yahudilerin Doğuya yönelik hareketi sonraki dönemde de devam etti. XVIII. yy sonlarında Polonya'daki Yahudi nüfusun yarısından fazlası Ukrayna, Litvanya ve Beyaz Rusya'nın doğu kesimlerine yerleşmişti.¹⁹

Avrupadaki Yahudi karşıtlığının vardığı boyutu göstermek açısından XIX. yüzyılda yaşanan bir hadiseyi de burada zikretmek gerekir. Bu hadise, 1894 yılında Fransada Yahudi asıllı Yüzbaşı Alfred Dreyfus'un Almanlara casusluk yapmakla itham edilerek müebbet hapse mahkûm edilmesidir. Vahim olan nokta ise şudur ki, Yüzbaşı suçsuzdur, hiçbir kanıt olmaksızın, sahte tanıklıklar ve sahte belgelerle vatana ihanetten hüküm giymiştir. Dreyfus'un Yahudi kökeni,

13 Michael Brenner, *Kısa Yahudi Tarihi*, s. 96.

14 *Age.*, s. 96.

15 Michael Shterenhis, *Timur ve Yahudiler*, s. 42.

16 Benjamin Pinkus, *The Jews of The Soviet Union*, Cambridge University Press, New York 1989, s. 7.

17 Sevim Ateş, "Venedik Gettosu: Dünyadaki İlk Getto Yerleşmesinin Mimari Kurgusu", *Anadolu Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 11/1, (2010), s. 60.

18 Michael Brenner, *Kısa Yahudi Tarihi*, s. 116.

19 David Ruderman, *Erken Modern Dönem Yahudi Tarihi*, çev. Lizet Deadato, İnkılap Yayınları, İstanbul 2013, s. 23.

olayın hızla Yahudi karşıtı bir harekete dönüşmesine neden olur. Dreyfus, cezasını çekmek üzere Şeytan Adası'na gönderilmeden önce, halkın önünde üniformasındaki apoletler, düğmeler sökülür ve kılıcı kırılır. Halk ise, "Yahudiler'e ölüm", "kahrolsun Yuda" sloganları atarak buna destek verir.²⁰ Uzun süreli bir mücadelenin ardından dava yeniden görülür ve Dreyfus aklanır, ancak hadise Fransa'daki Yahudi karşıtlığını çoktan yükselişe geçirmiştir. Bu örnek, Avrupa'da Yahudilere yönelik temeli yüzyıllara varan önyargıların çarpıcı bir örneğidir.

1. Çarlık Rusya'sında Yahudi Siyaseti

Yahudilerin Rusya'ya ilk kez ne zaman geldiklerine dair kesin bilgiler mevcut değildir. Kulik, kaynaklarda çok farklı bölgelerde Yahudilerin mevcudiyetine dair bilgilerin yer aldığını ve bu yerleşim alanları hakkında bilgi verildiğini ifade etmiştir. Yahudilerin yaşadığı bölgeleri batıda Volin, kuzeydoğuda Suzdal, güneyde Tmutarakan olarak sıralayan Kulik, Moskova Knezliği'nin kurulduğu Rusya'nın kuzeydoğusundaki Yahudi varlığına dair bilgilerin ise şüpheli olduğundan bahsetmiştir.²¹ Bir diğer tarihçi Pinkus'un iddiası, Yahudilerin Moskova'ya ilk kez 1445'te III. İvan (1462-1505) döneminde yerleştikleri yönündedir.²²

Rusya'da da Yahudilere yönelik tutum, Avrupa ülkelerinden çok da farklı değildi. Öyle ki, Dubnow, Rusya'da Yahudilerin birer büyücü ve ahlak düşmanı olarak görüldüğünü ifade ederek bunu III. İvan döneminde yaşanan şu hadise ile örneklemiştir:

III. İvan döneminde hekimlik görevinde eğitimli bir Yahudi olan ve Venedik'ten davet edilen Leon bulunuyordu. 1490'da knezin en büyük oğlu ciddi şekilde rahatsızlandı. Leon, çeşitli tıbbi yöntemleri kullanarak hastasını tedavi etmeye çalıştı. 15 Mart 1490'da hasta hayatını kaybetti. Bunun üzerine III. İvan Yahudi Leon'un öldürülmesi emrini verdi. Leon, Moskova meydanlarından birinde infaz edildi. Moskovalıların gözünde o, bir büyücüydü.²³

Korkunç İvan (1533-1584) döneminde de Yahudilere yönelik tutum sertti. Korkunç İvan dönemindeki Yahudi karşıtlığının ulaştığı noktayı göstermek açısından onun, Rus birlikleri 1563'te Polonya'daki Polotzk şehrine girdiğinde, buradaki tüm Yahudilerin Grek Ortodoks inancını kabul etmesi emrini vererek vaftiz olmayı reddedenlerin Divina nehrinde boğulması emrini verdiğini söylemek yeterli olacaktır.²⁴

20 Gül Tekay Baysan, "Dreyfus Davası: Gerçek ve Adalet Savaşçısı Zola", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 19/1, (2002), s. 182, 183.

21 Aleksandr Kulik, "Yevrei Drevney Rusi: İstoçniki i İstoriçeskaya Rekonstruksiya", *Ruthenica*, VII, (2008), s. 56.

22 Benjamin Pinkus, *The Jews of The Soviet Union*, s. 7.

23 S. M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland — Volume I: From the Beginning Until the Death of Alexander I (1825)*, Varda Books, Illinois 2001, s. 37.

24 Age., s. 243.

Çar Aleksey Mihayloviç (1645-1676) döneminde Beyaz Rusya, Litvanya ve Ukrayna'nın ele geçirilmesiyle birlikte bu şehirlerde esir alınan çok sayıda Yahudi Moskova'ya getirildi. Polonya ve Rusya arasında 1667'de yapılan Andrusovo antlaşmasıyla savaş esirleri özgürlüklerine kavuştu, hatta bu Yahudilerin Moskova'da kalmasına izin verildi. Ancak 1676'da Yahudilerin Moskova'ya girmesi yeniden yasaklandı.²⁵ Yahudi karşıtlığı Büyük Petro (1682-1725) döneminde de devam etti. Petro, Rusya'ya davet edilen uzmanlar arasına Yahudi bilim adamlarının dâhil edilmesine müsaade etmedi.²⁶ Petro dönemi de dâhil Yahudilerin henüz Rusya'da epey azınlıkta olduğu bu dönemlerde Yahudi karşıtlığı daha ziyade din düşmanlığı temelinde gelişmişti. Bilindiği gibi, Rusya'daki Yahudi sayısı esas olarak Polonya'nın Rusya'ya katılmasından sonra artacaktır.

Rusya'daki Yahudilerin sayısındaki artış, farklı sorunları da beraberinde getirmişti. Çariçe I. Katerina (1724-1727) döneminde Borukh Leibov adlı bir mültezim, Zveroviç köyündeki Yahudiler için bir sinagog inşa etmek istemiş, ancak tepkiler üzerine Mart 1727'de Leibov ve yardımcıları gümrük ve vergi yükümlülükleriyle ilgili görevlerinden uzaklaştırılarak Rusya'dan sınır dışı edilmişti.²⁷ İlerleyen dönemde Yahudilere yönelik tutum daha da sertleşmişti. Çariçe Elizabeth (1741-1762) Yahudilerin artık hiçbir gerekçeyle imparatorluğa kabul edilmeyeceklerini, sadece Ortodoks inancını kabul eden Yahudilerin Rusya'da yaşamasına müsaade edileceğini açıklamıştı. 1742 tarihli bu karar çerçevesinde 35.000 Yahudi Rusya'dan sürgün edilmişti.²⁸

II. Katerina (1762-1796) döneminde Yahudilerle ilgili en önemli gelişme, 1772 yılında Polonya'nın paylaşımı üzerine yaklaşık 200.000 Yahudi'nin Rusya'ya katılması oldu. Katerina aynı sene çıkardığı kanunla Yahudilerin yalnızca Polonya'nın paylaşımı sırasında belirtilen yerlerde yaşamasına müsaade edileceğini açıkladı.²⁹ Katerina'nın bu kararı "Pale yerleşimi"³⁰ denilen ve Çarlık Rusyası'nda neredeyse sadece Yahudilerin yaşadıkları bölgenin temelini attı.³¹ Katerina, Haziran 1794 tarihli fermanında ise, Yahudilerden şehirliyle Hristiyan tüccarların ödediği verginin iki katını talep etti.³² Dubnow, Katerina'nın liberal bir görüşe sahip olmasına ve bu

25 Age., s. 246.

26 Benjamin Pinkus, *The Jews of The Soviet Union*, s. 8.

27 S. M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland — Volume I*, s. 249.

28 Benjamin Pinkus, *The Jews of The Soviet Union*, s. 9.

29 Kezban Acar, *Rusya Tarihi*, Nobel Yayınları, İstanbul 2004, s. 162.

30 Pale yerleşimi, Çariçe Katerina döneminden beri Rusya Yahudilerinin yasal olarak yaşamaya zorlandığı bölgeydi. Bu bölge Belarus, Moldova, Litvanya ve Polonya'nın bir kısmını da içine alan 25 vilayetten oluşuyordu. Bu vilayetler ise şunlardı: Besarabya (Moldova), Vilnius (Litvanya), Vitebsk (Belarus), Volinya (Ukrayna), Grodno (Belarus), Yekaterinoslav (Ukrayna), Kiev (Ukrayna), Kovno (Litvanya), Minsk (Belarus), Mogilyov (Belarus), Podolya (Ukrayna), Poltova (Ukrayna), Tavrida (Ukrayna), Herson (Ukrayna), Çernigov (Ukrayna) şehirleri ve Polonya'nın Varşova, Kalisz, Keltsy, Lomza, Lublin, Petrokov, Plock, Radom, Suwalki, Sedlets yerleşimleri. 20. yy'ın başlarında Rusya'daki yaklaşık 5 milyon Yahudi, Pale'de ikamet ediyordu. 1881-1914 yılları arasında 2 milyon Yahudi'nin ülkeden göç etmesine, pogromlara ve nüfusun giderek yoksullaşmasına rağmen Pale yerleşimi hala dünyada en yoğun Yahudi nüfusunun bulunduğu yerd (Richard Rowland, "Geographical Patterns of the Jewish Population in the Pale of Settlement of Late Nineteenth Century Russia", *Jewish Social Studies*, 48, 3/4, (1986), s. 208; Nathaniel Deutsch, *The Jewish Dark Continent*, Harvard University Press, Cambridge 2011, s. 1).

31 Michael Brenner, *Kısa Yahudi Tarihi*, s. 185.

32 Benjamin Pinkus, *The Jews of The Soviet Union*, s. 13.

dönemde Duma'nın Yahudilerin Rusya'ya yerleşmesini faydalı bulmasına rağmen, Rus halkının muhafazakâr kesiminden gelecek tepkilerden çekindiğinden bu problemin çözümü için herhangi bir adım atmadığını ifade etmiştir.³³

Yahudilere yönelik olumsuz yaklaşım I. Pavel (1796-1801) döneminde de devam etti ve 1800'de devlete üç yıldan fazladır borcunu ödemiş olan Yahudilerin devlete ait maden işletmelerine gönderilmesi kararı alındı.³⁴ Bu dönemde de hükûmet, Yahudilerin yerleşimini Batıdaki Pale yerleşimiyle sınırlasa da Yahudilerin bu bölge içerisindeki hareket özgürlüğüne engel olamadı. Ancak durumun farkına varıldığında derhal bir tedbir alındı ve sadece Yahudi tüccarların Beyaz Rusya'dan Ukrayna'ya geçişine müsaade edildi. Diğer Yahudi vatandaşların göç izni çeşitli koşullara bağlandı.³⁵

Çar I. Aleksandr (1801-1825) döneminde Yahudilere yönelik politikalarda belirgin bir değişiklik oldu. Aralık 1804 tarihinde bir kanun yayınlandı ve Yahudilere tüm okullara girebilme, eğitimleri sürecinde dinlerinin gereklerini yerine getirebilme ve üniversiteye girebilme hakkı tanındı. Şayet çocuklarını Rus okullarına göndermek istemezlerse, kendi okullarını açabilme izni verildi. Elbette bazı şartlar söz konusuydu. Yahudiler, kendi okullarını açmak istemeleri halinde masraflarını kendileri üstlenecekti ve eğitim dili Rusça, Lehçe ve Almanca olacaktı. Kanunun Yahudilere tanıdığı bir diğer ayrıcalık, eyalet meclisinde bir haham bulundurma hakkıydı.³⁶ Brenner'e göre, Çar'ın Yahudilere eğitim yolunu açmaktan maksadı, onların mesleki yapılarını değiştirmektir, böylelikle örneğin köylüler üzerinde olumsuz etkisi olduğunu düşündükleri Yahudi meyhanecilerin bu mesleği icra etmelerine engel olunacaktır.³⁷ Bununla birlikte Yahudi cemaatinin temsilcileri 1804 Kanunu'ndaki bazı maddelere itiraz ederek, tüm Yahudilerin çifte vergiyle yükümlü tutulmasına yönelik maddenin kaldırılması talebinde bulundular. Ayrıca *rabbilerin* ve Yahudi yargıçların kısa sayılabilecek bir süre içerisinde Rusçayı öğrenmelerinin zor olduğunu dile getirdiler.³⁸ Elbette bu itirazlar bir sonuç vermedi.

I. Nikolay (1825-1855) döneminde Yahudilerin orduda hizmeti ve zorunlu askerliğiyle ilgili bir düzenleme yürürlüğe kondu. Birçok genç Yahudi, askerlik yapmak istemediğinden ya ülkeden kaçtı ya kendini sakatladı ya da rüşvet vermek zorunda kaldı.³⁹ Hatta bazı Yahudi aileler, çocuklarını askere göndermemek için sakladılar ya da uzakta yaşayan akrabalarının yanına gönderdiler.⁴⁰ 31 Mayıs 1835 tarihinde Yahudilerle ilgili bir karar daha kabul edildi. Buna göre ülkelerinden izinsiz olarak ayrılan Yahudiler vatandaşlıktan çıkarılacak ve bir daha ülkeye

33 S. M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland — Volume I*, s. 260.

34 Benjamin Pinkus, *The Jews of The Soviet Union*, s. 14.

35 S. M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland — Volume I*, s. 322.

36 Kezban Acar, *Rusya Tarihi*, s. 175.

37 Michael Brenner, *Kısa Yahudi Tarihi*, s. 185.

38 S. M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland— Volume I*, s. 350.

39 Benjamin Pinkus, *The Jews of The Soviet Union*, s. 17.

40 Michael Brenner, *Kısa Yahudi Tarihi*, s. 186.

dönmelerine izin verilmeyecekti. Bu dönemin bir diğer gelişmesi, Yahudilerin Hristiyanları emri altında çalıştırmalarının ve kiliselerin yanında sinagog inşasının yasaklanması oldu.⁴¹

Çar II. Aleksandr (1855-1881) döneminde Yahudilerin durumunu iyileştirmeye yönelik bazı adımlar atıldı. Yahudilerin hekim ve avukat olabilmelerinin yolu açıldı, devlet okullarında Yahudilerle ilgili derslerin verilmesine müsaade edildi ve ayrıca Yahudi avukatlar ve sağlık personeli ile ileri gelen Yahudi tüccarlara Rusya'nın herhangi bir bölgesinde yaşama izni verildi.⁴² 25 Haziran 1867'de bu listeye, Çar Nikolay döneminde orduya hizmet edenler ile onların torunları da eklendi.⁴³ II. Aleksandr'ın suikasta kurban gittiği bir dönemin ardından iktidara gelen III. Aleksandr (1881-1894), beklenene üzere, Yahudilere yönelik sert bir politika uyguladı. Bunun nedeni, II. Aleksandr'ın suikastı ile sonuçlanan devrimci harekette Yahudilerin de aktif rol almasıydı.⁴⁴ Yaşanan bu hadiseler, Rus halkının yabancılara yönelik düşmanlığını arttırdı.⁴⁵ Bu bakımdan Yahudi karşıtlığını bu kez dini duygulardan ziyade milli duyguların körüklediğini ifade etmek yanlış olmayacaktır. Bu dönemde yükselişe geçen Yahudi karşıtlığının milli bir karaktere bürünmesinde Panslavist hareketin de payı büyüktü. 19. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan Slavcılık görüşünün şekillenmesinde Batıcılar ve Slavseverler arasındaki tartışmalar rol oynamıştı. Rus aydınlarının bir kısmı, Rusya'nın Avrupa devletlerinden geri kaldığını ve Batıyı takip etmek suretiyle gelişebileceğini savunuyordu. Diğer grup Rus aydını ise, Petro'nun reformları nedeniyle Rusya'nın kendine özgü kültürel özelliklerini yitirdiğini ve eski yaşayış ve kültürünü yeniden canlandırması gerektiğini savunuyordu.⁴⁶ Bu isimlerden biri, İvan Sergeyeviç Aksakov'du. Aksakov, Rusya'nın kendine özgü olan kültürünün, toplumsal ve politik yapısının Petro'nun reformlarından büyük zarar gördüğünü savunmuştur.⁴⁷ Aksakov'un geç dönem Slavcılık hareketindeki yeri önemlidir. O, Slav halklarının bağımsızlığı fikrini desteklemiş ve Rus toplumunun Slavcılık fikrini destekleyerek iktidarın Doğu politikasına yön vermesi gerektiğini savunmuştur.⁴⁸ İvan Aksakov, çeşitli gazetelerde Yahudi sorununu da ele aldı. Bunlardan biri, 16 Şubat 1862'de kaleme aldığı, "Rusya'da Yahudilere yasal ve idari haklar tanınmalı mı?" başlıklı yazıdır. Bu yazısında Aksakov'un Rusya'daki Yahudilere yönelik ifadeleri, onun katı milliyetçi yaklaşımını örneklelemektedir:

41 Benjamin Pinkus, *The Jews of The Soviet Union*, s. 18.

42 Kezban Acar, *Rusya Tarihi*, s. 205.

43 Benjamin Pinkus, *The Jews of The Soviet Union*, s. 21.

44 Yahudilerin de yer aldığı ilk devrimci gruplar, 1850'lerde ortaya çıktı. Bununla birlikte 1870'lerde devrim hareketi içerisinde yer alan Yahudilerin sayısı gittikçe arttı. Yahudiler bilhassa teknik ve organizasyonla ilgili konularda görevler aldılar. Siyasi propaganda ve terör faaliyetlerinden çok matbaa, kaçakçılık, kaçışların organize edilmesi ve patlayıcıların hazırlanması gibi faaliyetleri organize ettiler (Berk Stephen, "The Russian Revolutionary Movement and the Pogroms of 1881-1882", *Soviet Jewish Affairs*, 7/2, (1977), s. 23).

45 Kezban Acar, *Rusya Tarihi*, s. 207.

46 Mahir Aydın, "Rus Kaynakların Işığında Slavseverlik ve Politik İz Düşümü Panslavizm", *Vakanüvis*, 3/2, (2018), s. 57.

47 Kezban Acar, *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 240.

48 Mahir Aydın, "Rus Kaynakların Işığında Slavseverlik ve Politik İz Düşümü Panslavizm", s. 66.

... Yahudi sorunu hakkında büyük çoğunluğumuz, saygılı bir dalkavukluk içinde, ancak itiraf etmek gerekir ki, onlara (Yahudilere) yönelik herhangi bir yeni hak tanınmadan önce, bu hakların sınırı, anlamı ve önemi hakkında bir fikrimiz olmadığı sürece tüm bunlar samimi olmayacaktır. ... Kısa süre önce onlara yeni ve çok önemli avantajlar tanıyan yeni bir Yahudi Yasası çıkarıldı: doktora ya da yüksek lisans diplomasına sahip Yahudilerin tüm Rusya'da ve tüm makamlarda hizmet etmelerine izin verilebilir. Oldukça merhametli ve liberal olduğu kuşku götürmez olan bu yasa, yazılı organlarımızda modernliğimiz ve dini hoşgörümüz hakkındaki gösterişli cümlelerle yer buldu. ... Tabii ki, "tüm makamlar" ifadesi için hukuki boyutu hakkında tamamen fikir vermiyor ve tabii ki, herhangi bir kısıtlama olmadığı manası taşıyor. Örneğin, Kutsal Sinod'un *ober-prokuror* (birim yöneticisine karşılık gelen bir görev) vazifesine, kökeni nedeniyle değil ama inancı nedeniyle Yahudilerden seçilebileceğini düşünemeyiz. ... Hıristiyan topraklarına Hıristiyanlık öğretilerini, Hıristiyanlık ideallerini ve ahlakını (dolayısıyla ülkenin kamu hayatının tüm temellerini) tamamen inkâr eden bir avuç insan gelir, öğretileri düşmanca ve tersidir. Doğal olarak sormak gerekir – neden onlar yer almak istemedikleri Hıristiyan bayrağı altındaki bir ülkeye geliyorlar? Ama gidecek hiçbir yerleri yok; açlar, her yerde ama her yerde zulüm görüyorlar. ... Yahudiler, toprakların ev sahibi olan Hristiyanlara misafir olarak geldiler. Ev sahibi onları kabul edebilir ve davetsiz olarak gelseler dahi onlara saygı gösterebilir, fakat ev sahipleri onları efendileri yerine koyamaz ve herhangi bir efendinin emrini vaaz edenlere iktidar veremez, onlara evi kullanma ve yönetme özgürlüğü tanıyamaz.⁴⁹

Çar suikastının yanı sıra Yahudileri hedef alan bu milliyetçi siyaset, III. Aleksandr'ın yayınladığı kanunlarda da kendini gösterdi. Çar Aleksandr, Mayıs ve Haziran 1882'de Yahudilerin gettolar dışına çıkmalarını yasaklayan kanunları yürürlüğe koydu. 1883 yılında Pahlen Komisyonu⁵⁰ Çar'a Yahudilerin imparatorluk sınırlarındaki diğer azınlıklarla eşit haklara sahip olması gerektiği önerisinde bulundu. Ancak Çar III. Aleksandr bu teklifi reddetti ve yasal kısıtlamaların devam edeceğini açıkladı.⁵¹ 1890'da Yahudilerden St. Petersburg ve Moskova'daki iş yerlerine, bu işletmelerin Yahudilere ait olduğunu gösteren işaretler koymaları istendi.⁵² 1891 yılında ise, Moskova Yahudilerinin sınır dışı edilmelerini içeren bir bildiri yayımlandı.⁵³

Çar II. Nikolay (1894-1917) döneminde de Yahudilere yönelik dışlayıcı siyaset devam etti. Bu dönemde de Yahudilerin Rusya'daki iskânına yönelik sınırlamalar söz konusuydu. 1897'de

49 İ. S. Aksakov, *Yevreyskiy Vopros*, http://www.samomudr.ru/d/Aksakov%20I.S._Evrejskiy%20vopros.pdf [Erişim tarihi: 05.02.2019].

50 Yahudilerle İlgili Mevcut Yasaları Revizyon Komisyonu. Kont Pahlen'in başkanlığından sonra Pahlen Komisyonu olarak anılan bu komisyon, 1883 yılının başlarında kuruldu. Komisyon beş yıl boyunca Yahudilerin durumları ve onların ekonomik faaliyetleri ile ilgili kapsamlı bilgi topladı. Çalışmaların sonucunda komisyon, Yahudilerin haklarının tedricen genişletilmesi gerektiği kararına vardı (H. H. Ben-Sasson, *A History of the Jewish People*, Harvard University Press, Cambridge 1976, s. 884).

51 Michael Brenner, *Kısa Yahudi Tarihi*, s. 197.

52 Kezban Acar, *Rusya Tarihi*, s. 220.

53 Sam Johnson, "The Origins of an Enduring Myth: The Pogroms of 1881-1882 in the British Popular Narrative", *Judaica Petropolitana*, 4, (2015), s. 58.

Rusya'daki Yahudi sayısı 5.189.401'di ve bunların 4.874.636'sı Pale bölgesinde yaşıyordu. Sadece kalan %4,1'lik kesimin (207.706) Pale dışında yaşamalarına izin verilmişti.⁵⁴ 1898'de Paris'teki Yahudi Kolonizasyon Derneği, Rusya Yahudilerinin Rusya'daki tarım çiftliklerinde iskânına izin verilmesi talebinde bulunmak üzere St. Petersburg'a bir heyet gönderdi. Ancak Ruslardan, yöneticilerin onları kabul etmeye hazır olmadıkları cevabını aldılar.⁵⁵ Bununla birlikte Çar Nikolay 11 Ağustos 1904 tarihinde yayınladığı kararla üniversite eğitimi almış Yahudilerin köylerde yaşamalarının, mülk edinmelerinin ve iş yerlerini istedikleri yere taşımalarının yolunu açtı. Ayrıca bu Yahudilerin eşleri ve küçük yaşta çocuklarına, eş ve babalarının ölümünden sonra da ikamet izni verildi. Dubnow'a göre bu ayrıcalıkların verilmesinin tek sebebi, Çar Nikolay'ın Yahudileri savaşmak üzere Mançurya'ya göndermeyi planlamasıydı.⁵⁶ Yahudilerle ilgili bir diğer gelişme, 6 Ağustos 1905 tarihinde Yahudilere Duma'da temsilci bulundurma hakkı tanıyan Bulygin Anayasası'nın yayınlanması oldu.⁵⁷

Son dönemdeki iyileştirici tedbirlere rağmen, Çarlık Rusyası'ndaki Yahudi karşıtlığı, çok sayıda Yahudi'nin ülkeden göç etmesiyle sonuçlandı. 1881 ve Birinci Dünya Savaşı yılları arasında 2 milyondan fazla Yahudi Rusya'yı terk etti.⁵⁸ Avrutin, son araştırmaların Yahudilerin yurtdışına çıkışlarının genellikle ekonomik sıkıntıların bir sonucu olduğunu ortaya koyduğunu, bununla birlikte pogromların da Yahudilerin Rusya'dan ayrılmalarını hızlandırıcı bir etki yaptığını belirtmektedir.⁵⁹ Stephen'e göre ise pogromlar, bu göç hareketinin temel nedeniydiler:

Yahudilerin pek çoğu Rusya'da kalmanın artık imkânsız olduğu düşüncesindeydiler. Böylece 1881 yaz ve sonbaharında geniş bir göç hareketi başladı. Bu dönemde 2 milyon kadar Yahudi Rusya'dan ayrıldı, bunların çoğu Amerika'ya ve bir kısım Yahudi ise Filistin'e göç etti. Rusya'da kalanlar Yahudi sorunun çözümünde Filistin'i desteklemenin önemli olduğunu düşünerek 1885'ten itibaren Filistin'de bir Yahudi devletinin kurulmasını savunan dernekler teşkil etti. Rus Siyonizm'i 1881-82 pogromlarının bir neticesiydi.⁶⁰

54 E. A. Goldenweiser, "Economic Conditions of the Jews in Russia", *Publications of the American Statistical Association*, 9/70, (1905), s. 239.

55 S. M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland — Volume II*, Varda Books, Illinois 2001, s. 10.

56 S. M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland — Volume III: From the Accession of Nicholas II Until the Present Day*, Varda Books, Illinois 2001, s. 98.

57 *Age.*, s. 124.

58 Michael Brenner, *Kısa Yahudi Tarihi*, s. 198.

59 Eugene M. Avrutin, "Pogroms in Russian History", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 14/3, (2013), s. 591.

60 Berk Stephen, "The Russian Revolutionary Movement and the Pogroms of 1881-1882", s. 22.

2. Çarlık Rusyası'nda Yahudi Pogromları

Pogrom (*нозром*), Rusça kökenli bir kelimedir ve “topluluğu” ya da “katliam” manasına gelmektedir. Ancak bu terim, tarihsel olarak daha ziyade Rusya ve diğer ülkelerdeki Yahudi karşıtlarının Yahudilere yönelik şiddet eylemlerini ifade etmek için kullanılmaktadır.⁶¹ Kaynaklar genellikle 1881-1882 ve 1905-1906 senelerindeki pogromlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Ancak kelimeyi ikinci manasıyla ele aldığımızda, Rusya'daki ilk pogrom, 1113 yılında Kiev'de yaşanmıştır. Olaylar, Kiev Knezi Svyatopolk'un ölümünden sonra oy birliğiyle büyük knez seçilen Vladimir Monomah'ın korktuğu için şehre gelmek istememesi üzerine meydana gelmiştir. Kiev'de Monomah'ın yerine Çernigovlu Svyatoslav'ın oğulları David ve Oleg'in seçilme olasılığı belirince, Monomah taraftarı olan Kievliler, Svyatoslavlara destek verenlerin evlerini yağmalamış, ayrıca Hristiyanları ticari zarara uğratmalarından ötürü kızgın oldukları Yahudilere de saldırmıştır. Olaylarda Yahudilere ait evler yağmalanmış, çok sayıda Yahudi kendisini korumak için sinagoglara sığınmak zorunda kalmıştır. Knez Monomah'ın şehre dönmesinden sonra Kiev halkı ondan Yahudilerle ilgili yasa çıkarmasını istemiştir. Çıkarılan kanunda Rusya'daki Yahudilerin, tüm mülkleriyle birlikte ülkeden gönderilecekleri, bir daha ülkeye alınmayacakları ve eğer gizlice geri dönmeye kalkışan olursa, bu Yahudileri soymanın ve öldürmenin serbest olduğu ifade edilmiştir. Ancak sürgün edilen Yahudiler, henüz daha yoldayken saldırıya uğramış ve malları yağmalanmıştır.⁶² XII. yy'da Kiev'de yaşanan bu hadiseyi, Dubnow da kendi çalışmasında ilk pogrom olayı olarak nitelendirmiştir. Dubnow, Kiev'deki Yahudilerin Kiev Knezi Svyatopolk (1093–1113) döneminde tam bir ticari özgürlüğe sahip olduklarını, knezin gümrükler ile diğer vergilerin tahsili için birkaç Yahudi'yi görevlendirdiğini, ancak Svyatopolk'un ölümünden sonraki fetret döneminde Yahudilerin bu özgürlüklerinin bedelini pahalıya ödediklerini ifade etmiştir.⁶³

Erken dönemde yaşanan ve pogrom olarak tanımlanabilecek bir başka hadise, 1648 yılında yaşanmıştır. Ukraynalı yönetici Bogdan Hmel'nitskiy'in köylüleri Polonyalı derebeylere karşı kıskırttığı hadiselerde çok sayıda Yahudi de öldürülmüştür. Bu hadiselerle yol açan, Yahudilerin Polonyalı soylularla müttefik oldukları ve onlara mali danışmanlar olarak hizmet ettikleri düşüncesi olmuştur.⁶⁴ Bunun dışında Odessa'da 1821, 1859 ve 1871 yıllarında üç ayrı pogrom olayı meydana gelmiştir. 1821 senesindeki pogrom, Odessalı Yunanlıların, Yahudileri İstanbul'daki Yunan patriğinin öldürülmesinde Türklerle iş birliği yapmakla suçlaması üzerine gelişmiştir. 1859'daki pogrom ise, bir Yunanlı denizci tarafından yayılan, Yahudilerin Moldova'daki Hristiyan bir genci dini ayinde kurban ettiği şeklindeki söylentinin ardından yaşanmıştır. Odessa'daki üçüncü pogrom 1871 yılında ve Yahudilerin Ortodoks paskalyası arifesinde Yunan Ortodoks kilisesini ve mezarlıkları tahrip ettiği yönündeki söylentiler üzerine gerçekleşmiştir. Ortodoks

61 “Pogromlar”, www.usmmm.org [Erişim tarihi: 31.05.2018].

62 V. Y. Petruhin, “Kiyevskoye Vosstaniye 1113 Goda i Yevreyskiy Pogrom”, *Slavyanovedeniye*, 2, (2013), s. 5.

63 S. M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland — Volume I*, s. 32.

64 Cengiz Şişman, *Suskunluğun Yüku: Sabatay Sevi ve Osmanlı-Türk Dönemlerinin Evrimi*, çev. Ahmet Demirhan, Doğan Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 50.

paskalyası döneminde başlayan ve birkaç gün devam eden olaylarda altı kişi ölmüş, 21 kişi yaralanmış ve Yahudilere ait binlerce ev ve iş yerine zarar verilmiştir.⁶⁵

Pogromların adeta bir dalga halinde yayıldığı yıl, Çar II. Aleksandr'ın, aralarında Yahudilerin de bulunduğu devrimci örgüt *Narodnaya Volya* tarafından suikast sonucu öldürüldüğü 1881 senesi olmuştur. Suikastın ardından Mart ayının ikinci yarısında sağ görüşlü basın tarafından yoğun bir Yahudi karşıtı kampanya başlatılmıştır. Yükselen Yahudi karşıtlığı bir dizi şehirde pogrom olayları ile sonuçlanmıştır. İlk pogrom hadisesi, 15-21 Nisan'da Yelizavetgrad'da yaşanmıştır:

Olaylar birkaç sarhoş tarafından bir Yahudiye ait olan meyhanede meydana gelmişti. Çıkan olaylarda Yahudilere ait evler ve işyerleri saldırıya uğradı ve soyuldu. Olaylara karışan 20 eylemciden 15'i tutuklandı. Gelen takviye ekiplerle akşama doğru şehirde düzen yeniden sağlandı. Geride kurtarılmayı bekleyen ve içinde Yahudilerle birlikte ateşe verildiği iddia edilen bir sinagog kalmıştı. Bunun yanı sıra bir tavernada yaşlı bir Yahudi ölü bulunmuştu. 16 Nisan Perşembe sabah saat 07.00'de Yahudi karşıtı grup küçük bir grup halinde yeniden belirdi. Olaylar, şehrin güvenlik güçleri tarafından iyi korunan zengin Yahudi ve Hristiyanların yaşadığı merkez kısmı haricinde akşamın geç saatlerine kadar devam etti. Bunun üzerine takviye güç istendi. Bu takviye ekiplerin de şehre ulaşmasıyla birlikte, 17 Nisan Cuma sabahı şehirde güvenlik sağlanmıştı. Bu olaylar, Rus İmparatorluğu'nda meydana gelecek sonraki pogromların bir başlangıcıydı.⁶⁶

Pritsak'ın da belirttiği gibi bu olay, gelecekte yaşanacak olan pogromların başlangıcı oldu. Nitekim 1881 yılı içerisinde başka pogromlar da meydana geldi. 28 Nisan-10 Mayıs'ta Kiev, Tauride ve Yekaterinoslav'da, 30 Haziran-16 Ağustos'ta Poltova ve Çernigon'da olmak üzere üç büyük Yahudi karşıtı saldırı meydana geldi.⁶⁷ 1881 yılında yaşanan tüm bu olaylarda toplam 40 Yahudi öldürüldü, çok sayıda Yahudi yaralandı ve yüzlerce kadın tecavüze uğradı.⁶⁸

Çar Aleksandr suikastını takiben ardı sıra yaşanan bu pogromlar, devrimci kesim arasında farklı tepkilere yol açtı. Haberler, onların ilk tepkilerinin şaşkınlık olduğunu, çoğunluğun bu hadiseleri 1 Mart 1881'deki Çar suikastıyla bağlantılı bir gelişme olarak yorumladığını, ancak kısa süre sonra devrimci kesimin, yaşanan pogromları "devrimin müjdecisi", "otokratik Rusya'nın baskıcı düzenine bir başkaldırı" olarak gördüklerini ifade etmiştir.⁶⁹ *Narodnaya Volya* grubu da Yahudilere karşı gerçekleştirilen bu saldırıları, devrimci bilincin olgunlaşmasının bir işareti olarak değerlendirmiştir.⁷⁰ Cassedy, bu şekilde düşünenler arasında bizzat Yahudi devrimcilerin

65 Robert Weinberg, "Visualizing Pogroms in Russian History", *Jewish History*, 12/2, (1998), s. 75.

66 Omeljan Pritsak, "The Pogroms of 1881", *Harvard Ukrainian Studies*, 11/1-2, (1987), s. 12, 13.

67 Eugene M. Avrutin, "Pogroms in Russian History", s. 589.

68 Jonathan Frankel, *Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism, and the Russian Jews 1862—1917*, Cambridge University Press, Cambridge 1981, s. 52.

69 Erich Haberer, *Jews and Revolution in Nineteenth-Century Russia*, Cambridge University Press, Cambridge 1995, s. 208.

70 Berk Stephen, "The Russian Revolutionary Movement and the Pogroms of 1881—1882", s. 25.

de bulunduğunu, ancak şiddetin dozu arttığında ve diğer şehirlere yayıldığında en radikal devrimci Yahudilerin dahi pogromları bir tehdit olarak gördükleri ve Yahudi kimliklerini yeniden kabul etmek zorunda kaldıklarını belirtmiştir.⁷¹ 1881’de meydana gelen ve çok sayıda Yahudi’nin ölümüyle sonuçlanan pogromlar, 27 Nisan 1881 tarihli bir raporda Çar III. Aleksandr tarafından “oldukça acıklı” olarak tanımlanmıştır. 28 Nisan’da Çar, bir Rus subayın bu ayaklanmalara katılımını ise “utanç verici” olarak nitelendirmiştir. Çar Aleksandr, isyancılar ve destekçilerinin en hızlı ve ciddi şekilde cezalandırılması gerektiğini ifade etmiştir.⁷²

Çar Aleksandr’ın pogromlara yönelik bu tavrını destekler bir diğer iddiayı Cassedy de dile getirmiştir. Cassedy’ye göre, pogromlar kendiliğinden gelişmiş, III. Aleksandr’ın yanı sıra danışmanları ve bakanları da pogromlara şiddetle karşı çıkmıştır. Cassedy bu tutumun, Yahudilere duyulan sempatiden değil, herhangi bir ayaklanmanın imparatorluk otoritesini tehdit edebileceği endişesinden kaynaklandığını belirtmiştir. 1881 Nisan’ında meydana gelen olaylarda yaşanan hadiseleri dini sebeplerin tetiklemediğini, hatta Rus Ortodoks din adamlarının pogromu önlemek için çaba sarf ettiklerini ifade etmiştir.⁷³ Ancak aksi düşüncede bulunan tarihçiler de vardır. Bunlardan biri olan Frankel, Eylül 1881’de Baron Gintsburg başkanlığında toplanan Yahudi temsilcilerin St. Petersburg konferansı gerçekleştirildiği sırada bir memorandumun yayımlandığını ve bu memorandumun meseleyi taraflı bir şekilde yargılayarak pogromlardan Yahudileri sorumlu tuttuğunu belirtmiştir. Memorandumda Yahudilerin kabile anlayışı ve dini fanatizminin imparatorluk içerisindeki Hristiyanları zarara uğrattığı ifade edilmiş ve pogromlar, fakir ve yerli halkın Yahudiler tarafından sömürülmesinin yol açtığı ekonomik kaynaklı bir problem olarak nitelendirilmiştir.⁷⁴

Benzer iddiayı savunanlardan bir diğeri olan Pinkus, Çar başta olmak üzere Rus idarecilerin pogromlara karşı olmadıklarını, herhangi bir pogrom meydana geldiğinde, tepkilere müsamahakâr ve hoşgörülü olunması ve ateşli silahların kullanılmaması emrini verdiklerini ifade etmiştir.⁷⁵ Dubnow da olayların bizzat Çarlık yönetimi tarafından teşvik edildiğini iddia etmiştir:

Rus bürokrasisi devrime destek veren Yahudileri, acısını tüm Yahudilerden çıkarılacak kişisel düşmanları olarak görüyordu. Böylece İçişleri Bakanı Vyaçeslav Konstantino- viç von Plehve (1846–1904) bu durumu şeytani bir plana dönüştürdü: Rus devrimiyle mücadeleyi Yahudilere yönelik mücadeleyle bağlantılı olarak yürütmek. Devrimci propagandayla delik deşik edilen halkın dikkatini yabancılara yönlendirmek. Yahudi

71 Steven Cassedy, “Russian-Jewish Intellectuals Confront the Pogroms of 1881: The Example of Razsvet”, *The Jewish Quarterly Review*, 84/2-3, (1993), s. 131.

72 Michael Aronson, “The Attitudes of Russian Officials in the 1880s Toward Jewish Assimilation and Emigration”, *Slavic Review*, 34/1, (1975), s. 2, 3.

73 Steven Cassedy, “Russian-Jewish Intellectuals Confront the Pogroms of 1881: The Example of Razsvet”, s. 136.

74 Jonathan Frankel, *Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism, and the Russian Jews 1862–1917*, s. 64.

75 Benjamin Pinkus, *The Jews of The Soviet Union*, s. 28.

devrimcilerin gözünü korkutmak ve 'Yahudi devrimine' karşı Rus halkının tepkisi olarak pogromların düzenlenmesi bu planın bir parçasıydı.⁷⁶

1881 pogromlarına yönelik bu tartışma, İngiliz basınına da yansımıştır. Johnson, pogromların Çarlık hükümetinin kasıtlı bir eylemi olduğu görüşünün İngiltere'de hızla kabul gördüğünü belirtmiştir. Johnson, İngiliz basınında, "Rus köylülerinin Yahudileri kanlarını emen bir vampir olarak gördüklerine" dair ifadenin yer aldığını, pek çok gazetenin pogromların bir diğer sebebi olarak Yahudilere yöneltilen geleneksel "tefecilik" suçlamasını gördüklerini ifade etmiştir.⁷⁷

1881 yılında yaşanan pogrom olaylarından sonra başka pogromlar da meydana gelmiştir. 18-19 Şubat 1897'de Kiev'e bağlı bir kasaba olan Shpol'a'da Yahudi karşıtı bir ayaklanma yaşanmıştır. Olay, köylülerden oluşan büyük bir kalabalığın kasabaya saldırısıyla başlamış, köylüler, Yahudilere ait olan mağazalara, dükkânlara ve evlere zarar vermiştir. Bu hadiseden iki ay sonra 16-17 Nisan'da Herson'daki Kantakuzenka kasabasında benzer bir saldırı daha gerçekleştirilmiştir. Yahudilere ait tüm mağazalar saldırıya uğramış ve malların bir kısmı kalabalık tarafından yağmalanmıştır. Yaşanan hadiselerde yalnızca sinagoglar zarar görmemiştir. Pogromları düzenleyenler tutuklanmış ve 60'tan fazla kişi, sekiz aydan 14 aya kadar hapse mahkûm edilmiştir.⁷⁸

Bir diğer pogrom hadisesi, 19-21 Nisan 1899'da Güney Rusya'daki Nikolayev şehrinde, Paskalya kutlamaları sırasında meydana gelmiştir. Üç gün devam eden olaylarda sayıları binleri bulan kalabalık, Yahudilere ait mağaza ve evlere saldırmış ve yağmalamıştır. Kozaklar ve askerlerin müdahalesiyle pogrom hadisesi sona ermiştir. Olaylar, Rus liberal yayın organı *Sın Oteçestva* tarafından "Ortaçağ'dan kalma bu hastalık ne zaman son bulacak?" ifadesiyle yer bulmuştur.⁷⁹

XIX. yy'ın sonlarında yaşanan pogrom dalgası bir süreliğine durulmuşsa da 1903 yılındaki Kişinev pogromu ile yeniden canlanmıştır. Dubnow, bu olayları, Kruşevan isimli bir şahıs tarafından çıkarılan ve şehirdeki tek yayın organı olan *Bessarabets* (Besarabyalı) isimli gazetenin kışkırttığını, gazetede Yahudilerin her türlü suçla (sosyalistlik, ekonomik sömürü, Hristiyanlara karşı nefret, ayinlerin bir parçası olarak işlenen cinayetler, devrim vb.) itham edildiklerini ifade etmiştir. Olaylar, 6 Nisan Pazar günü Rus burjuva ve zanaatkârlarından oluşan bir kalabalık grubun Yahudilere ait ev ve mağazalara saldırmasıyla başlamıştır. Akşam vakti bıçaklı ve sopalı saldırganlar, arabalarındaki, sokak ve evlerindeki Yahudilere saldırmış ve onları ağır şekilde – bazılarını ölümcül şekilde – yaralamıştır. Olaylarda 45 Yahudi öldürülmüş ve 500 kişi hafif yaralanmıştır. Yüzlerce ev ve iş yeri yağmalanmıştır.⁸⁰ Lambroza, Kişinev pogromunda polisin olayları durdurmakta yetersiz kaldığından bahsetmiştir: "1900'lü yılların başlarında 127,000,000 nüfusu korumak için mevcut olan polis sayısı sadece 47,866'ydı. Bu dönemde yaşanan personel

76 S. M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland — Volume III*, s. 18.

77 Sam Johnson, "The Origins of an Enduring Myth: The Pogroms of 1881-1882 in the British Popular Narrative", s. 46, 52.

78 S. M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland — Volume III*, s. 34.

79 *Age.*, s. 34, 35.

80 S. M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland — Volume III*, s. 70, 72, 75.

eksikliği, bütçenin az oluşu ve artan şiddet olayları, polisin yetersiz kalmasıyla neticelendi.”⁸¹ Brenner de bu hadisede yetkilileri suçlamış ve Rus polisinin bu olayları hızla sona erdirebilecekken bilinçli olarak geri planda durduklarını ifade etmiştir.⁸² Benzer görüşü savunanlardan bir diğeri, Liebman’dır. Liebman, Çarlık polisinin İçişleri Bakanlığının talimatı doğrultusunda olaylara herhangi bir müdahalede bulunmadığını ileri sürmüştür.⁸³

Rus-Japon savaşının yaşandığı 1904 yılında da pogromlar meydana gelmiştir. Bu dönemde yayılan ve Yahudilerin Kışinev katliamının öcünü almak için Japonlara yardım ettiğine dair haberler, pogromların tetikleyicisi olmuştur. Söylentilere göre Yahudiler yurt dışına altın ihraç ediyorlar, Japonlar için at yetiştiriyorlar, Mikoda için savaş gemileri yapılması amacıyla para topluyorlar, Amerika ve İngiltere’yi Rusya’ya karşı kışkırtıyorlardı.⁸⁴ Aynı sene 6 ve 7 Eylül’de Herson’daki Alexandria bölgesinde de bir pogrom hadisesi meydana geldi. Sarhoş bir saldırgan grup, sinagoga saldırdı ve 20 kişiyi katletti. Ölenler arasında çok sayıda gimnazyum ve üniversite öğrencisi de vardı. Bu hadiseden bir ay sonra bu kez muvazzaf Rus askerleri Beyaz Rusya’nın Mogilyov şehrinde Yahudilere yönelik saldırılar gerçekleştirdi. Saldırıya uğrayanlar arasında savaşa katılan Yahudi askerlerin aileleri de vardı.⁸⁵

1905 devriminin yaklaştığı karışık dönemlerde pogromlar yeniden belirdi. Bu dönemde Yahudilerin devrimi destekleme nedeninin, onların bir Yahudi Cumhuriyeti kurmak istemesi olduğu rivayeti yayıldı.⁸⁶ 1905 pogromlarından ilki, Dusetos’ta (Litvanya) meydana geldi. Staliūnas, burada yaşananları şöyle aktarmıştır:

Dusetos pogromunun nedeni, 16-17 Nisan gecesinde meydana gelen yangındı. Hıristiyanlara ait ev ve müştemilat yangından zarar görmüştü. Buradaki Hıristiyan sakinler yangının bir kundaklama olduğundan ve bunu Yahudilerin gerçekleştirdiğinden şüphelenmekteydi. Böylece Litvanyalılar arasında Yahudilerin bunu, ticaretle uğraşan Litvanyalılara bir ders vermek amacıyla yaptıkları söylentileri dolaşmaya başladı. ... 18 Nisan’daki Paskalya günü birkaç Hıristiyan grup bir araya gelerek bir pogromla Yahudilerden intikam almaya karar verdiler. Plan duyulduğunda, birkaç Yahudi bu planı organize edenlerle konuşmak istedi, ancak nafiyleydi. Yahudiler, kendilerini korumak için dükkânlarını kapatmak ve gizlenmek zorunda kaldılar. Pogrom, kilisedeki 13.00 ve 14.00’deki ayinin hemen ardından başladı ve birkaç saat sürdü. Resmi verilere göre, bu olaylara 1000 kadar kişi katıldı. ... Köy sakinleri, Yahudilerin mallarını yağmaladı ve evlerini tahrip ettiler.⁸⁷

81 Shlomo Lambroza, “The Tsarist Government and the Pogroms of 1903-06”, *Modern Judaism*, 7/3, (1987), s. 292.

82 Michael Brenner, *Kısa Yahudi Tarihi*, s. 195.

83 Marcel Liebman, *Rus Devrimi: Bolşevik Zaferinin Kökenleri, Aşamaları ve Anlamı*, çev. Samih Tiryakioğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, s. 40.

84 S. M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland — Volume III*, s. 94.

85 Age., s. 100.

86 Zsuzsa Hetenyi, “Three Serpents with Tongues and Eyes of Flame: The 1905 Pogroms in Russian-Jewish Literature”, *East European Jewish Affairs*, 40/3, (2010), s. 287.

87 Darius Staliūnas, “Dusetos, Easter 1905: The Story Of One Pogrom”, *Journal of Baltic Studies*, 43/4, (2012), s. 297,

1905 senesinde yaşanan en büyük pogromlardan biri, Jitomir (Ukrayna)'de gerçekleşti. Nedeni, Ocak ayının Kanlı Pazar hadisesi işçi grevlerine Yahudi bir gencin liderlik etmesiydi. Yahudilerin Çar'ın portresini yaktığı, Hristiyanlara katliam hazırlığında oldukları şeklinde dedikodular yayıldı. Saldırıları, 23-26 Nisan'da başladı. Üç gün süren bu pogromda 15 Yahudi öldürüldü, yaklaşık 100 kişi yaralandı. Ölenler arasında birkaç öğrenci de vardı.⁸⁸ Aynı sene Kırım'daki Kerç şehrinde bir pogrom daha meydana geldi. 27 Temmuz'da şehirde Yahudi gençlerin de katıldığı bir gösteri yapıldı. Bundan birkaç gün sonra 31 Temmuz'da bölge valisi ve jandarma şefi tarafından vatansız bir karşıt gösteri düzenlendi. Çar'ın portresini taşıyan ve Rus milli marşını söyleyen kalabalık grup, Yahudilere ait ev ve dükkânları yağmaladı. Silahlı Yahudiler saldırganlara karşı kendilerini korumaya çalıştığı sırada, askerler tarafından ateş açıldı. 10 Yahudi olay yerinde hayatını kaybetti.⁸⁹

1905 senesinde meydana gelen pogromlardan en çok kaybın yaşandığı hadise, 18-20 Ekim günlerinde meydana gelen Odessa pogromuydu. Olaylarda 300'ün üzerinde kişi öldü, çok sayıda kişi yaralandı. 40.000'den fazla sayıda Yahudi ise maddi kayba uğradı.⁹⁰ Dubnow'a göre Odessa pogromunda isyancılara polis ve askerler tarafından açıkça yardım edilmişti. Ekim ayında yaşanan önemli pogrom hadiselerinden bir diğeri, Kiev'de gerçekleşti. 18 Ekim günü çoğunluğu Yahudi olan lise ve üniversite öğrencileri, üniversite yakınlarında bir miting düzenlediler. Öğrenciler üniversite içine girerek Çar'a ait sembollere ve portrelere zarar verdiler. Khiterer, 18 Ekim'deki bu devrimci hadiselerin, Yahudilere uygulanan pogromlar için bir bahane ürettiğini ifade etmiştir. Nitekim 18 Ekim akşamında şehrin farklı kısımlarında Yahudi karşıtı pogromlar meydana gelmiştir. Saldırıları gecenin geç saatlerine dek sürmüş, bir süre dursa da ertesi sabah erken saatlerde yeniden başlamıştır.⁹¹ Kiev'de üç gün süren bu pogromda 47 kişi ölmüş ve 300'den fazla kişi yaralanmıştır. Ayrıca Yahudilere ait 2.000'in üzerinde ev ve iş yeri yağmalanmıştır.⁹²

Sonuç

Pogrom kelimesinin iki farklı yaygın kullanımı vardır. Bunlardan biri, toplu kıyım, diğeri ise, Yahudilere yönelik şiddet eylemleridir. Daha önce de ifade edildiği gibi, bu çalışmada ikinci tanım baz alınmıştır. Nitekim Rusya'da yaşanan pogrom olaylarına bakıldığında, bunlar Yahudilerin toplu kıyımından ziyade onlara ait malların yağmalanması şeklinde gerçekleşmiştir. Elbette Yahudilerin ölümüyle sonuçlanan pogromlar da yaşanmıştır, ancak bunlar toplu kıyım olarak nitelendirilebilecek düzeyde olmamıştır.

298.

88 S. M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland — Volume III*, s. 115, 116.

89 *Age.*, s. 120.

90 *Age.*, s. 129.

91 Viktoriya Khiterer, "The October 1905 Pogrom in Kiev", *East European Jewish Affairs*, 22/2, (1992), s. 24, 25.

92 *Agm.*, 35.

Rusya'daki pogromların sebepleri konusunda kimi araştırmacılar milli hususiyetler kimi araştırmacılar dini ya da ekonomik gerekçeler üzerinde durmuştur. Pogromların gelişim sürecine bakıldığında tüm bu unsurların etkisinin yadsınamayacağı ortadadır. Rusya'daki pogromlarda kimi zaman dini ve milli hususiyetler de etkili olmakla birlikte, çoğunlukla ekonomik sebeplerin yaşanan hadiselerin tetikleyicisi olduğu görülmektedir. Yahudilerin, adeta tarihi misyonu olarak tanımlanabilecek olan tüccar vasıfları ve bu sayede ulaştıkları yüksek ekonomik refah düzeyinin, dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi, Rusya'da da yerli halkın onlara olan nefretini körüklediği bir gerçektir. Nitekim özellikle 1881 yılında ve sonrasında meydana gelen pogromlarda ortak nokta, daima Yahudilere ait ev ve iş yerlerinin yağma ve talan edilmesidir. Bu hususiyet, Yahudilerin sahip oldukları ekonomik imkanların alt tabakadan Ruslar arasında bir nefret doğurduğunu ortaya koymaktadır. Benzer şekilde 1113 senesinde Kiev'de ve 1648'de Ukrayna'da meydana gelen pogromlarda da daha ziyade ekonomik sebepler öne çıkmaktadır. Ancak 1881 yılını takiben adeta bir dalga halinde yaşanan pogromlarda ekonomik gerekçelerin dışında siyasi sebeplerin de etkili olduğu bir gerçektir. Nitekim bazı araştırmacılar, bu dönemdeki pogromların, devrim hareketini zayıflatmak amacıyla bizzat Çarlık yönetimi tarafından kışkırtıldığını iddia etmişlerdir. Pogrom dalgasının, Çar II. Aleksandr'ın devrim yanlıları tarafından suikast sonucu öldürülmesinin hemen sonrasında başlaması ise, bu iddiaları güçlendirmektedir.

KAYNAKÇA

- Acar, Kezban, *Rusya Tarihi*, Nobel Yayınları, İstanbul 2004.
- Aronson, Michael, "The Attitudes of Russian Officials in the 1880s Toward Jewish Assimilation and Emigration", *Slavic Review*, 34/1, (1975), s. 1-18.
- Ateş, Sevim, "Venedik Gettosu: Dünyadaki İlk Getto Yerleşmesinin Mimari Kurgusu", *Anadolu Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 11/1, (2010), s. 59-79.
- Avrutin, Eugene M., "Pogroms in Russian History", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 14/3, (2013), s. 585-598.
- Aydın, Mahir, "Rus Kaynakların Işığında Slavseverlik ve Politik İz Düşümü Panslavizm", *Vakanüvis*, 3/2, (2018), s. 51-83.
- Balpınar, Zafer, "Yahudi Milliyetçiliğinin Güç Kullanımı Üzerinden İsrail'in Güvenlik Anlayışına Olan Etkisi", *Akademik Orta Doğu*, 7/1, (2012), s. 79-101.
- Baysan, Gül "Dreyfus Davası: Gerçek ve Adalet Savaşçısı Zola", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 19/1, (2002), s. 181-195.
- Ben-Sasson, H. H., *A History of the Jewish People*, Harvard University Press, Cambridge 1976.
- Brenner, Michael, *Kısa Yahudi Tarihi*, çev. Sevinç Altınçekiç, Alfa Yayınları, İstanbul 2011.
- Cassedy, Steven, "Russian-Jewish Intellectuals Confront the Pogroms of 1881: The Example of Razsvet", *The Jewish Quarterly Review*, 84/2-3, (1993), s. 129-152.
- Deutshch, Nathaniel, *The Jewish Dark Continent*, Harvard University Press, Cambridge 2011.
- Dubnow, S. M., *History of the Jews in Russia and Poland — Volume I: From the Beginning Until the Death of Alexander I (1825)*, Varda Books, Illinois 2001.
- _____, *History of the Jews in Russia and Poland — Volume II*, Varda Books, Illinois 2001.
- _____, *History of the Jews in Russia and Poland — Volume III: From the Accession of Nicholas II Until the Present Day*, Varda Books, Illinois 2001.
- Frankel, Jonathan, *Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism, and the Russian Jews 1862—1917*, Cambridge University Press, Cambridge 1981.
- Goldenweiser, E. A., "Economic Conditions of the Jews in Russia", *Publications of the American Statistical Association*, 9/70, (1905), s. 238-248.
- Haberer, Erich, *Jews and Revolution in Nineteenth-Century Russia*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.
- Hetenyi, Zsuzsa, "Three Serpents with Tongues and Eyes of Flame: The 1905 Pogroms in Russian-Jewish Literature", *East European Jewish Affairs*, 40/3, (2010), s. 285-296.
- Johnson, Sam, "The Origins of an Enduring Myth: The Pogroms of 1881-1882 in the British Popular Narrative", *Judaica Petropolitana*, 4, (2015), s. 42-64.
- Khiterer, Viktoriya, "The October 1905 Pogrom in Kiev", *East European Jewish Affairs*, 22/2, (1992), s. 21-37.
- Kulik, Aleksandr, "Yevrei Drevney Rusi: İstoçniki i İstoricheskaya Rekonstruktsiya", *Ruthenica*, VII, (2008), s. 52-70.
- Lambroza, Shlomo, "The Tsarist Government and the Pogroms of 1903-06", *Modern Judaism*, 7/3, (1987), s. 287-296.
- Liebman, Marcel, *Rus Devrimi: Bolşevik Zaferinin Kökenleri, Aşamaları ve Anlamı*, çev. Samih Tiryakioğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017.
- Lukashevich, Stephen, *Ivan Aksakov 1823-1886: A Study in Russian Thought and Politics*, Harvard University Press, Cambridge 1965.

- Özmen, Seda, “Frank İdaresi Altında Yahudiler”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (2018), s. 52-66.
- Petruhin, V. Y., “Kiyevskoye Vosstaniye 1113 Goda i Yevreyskiy Pogrom”, *Slavyanovedeniye*, 2, (2013), s. 3-10.
- Pinkus, Benjamin, *The Jews of The Soviet Union*, Cambridge University Press, New York 1989.
- Pritsak, Omeljan, “The Pogroms of 1881”, *Harvard Ukrainian Studies*, 11/1-2, (1987), s. 8-43.
- Rowland, Richard, “Geographical Patterns of the Jewish Population in the Pale of Settlement of Late Nineteenth Century Russia”, *Jewish Social Studies*, 48/3-4, 1986, s. 207-234.
- Ruderman, David, *Erken Modern Dönem Yahudi Tarihi*, çev. Lizet Deadato, İnkılap Yayınları, İstanbul 2013.
- Sayar, Süleyman, “Yahudi Karakteri (Tarihî ve Sosyo-Psikolojik Bir Yaklaşım)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/9, (2000), s. [s.y.].
- Shterenhis, Michael, *Timur ve Yahudiler*, çev. Özer Bostanoğlu, İleri Yayınları, İstanbul 2013.
- Staliunas, Darius, “Dusetos, Easter 1905: The Story Of One Pogrom”, *Journal of Baltic Studies*, 43/4, (2012), s. 495-514.
- Stephen, Berk, “The Russian Revolutionary Movement and the Pogroms of 1881–1882”, *Soviet Jewish Affairs*, 7/2, (1977), s. 22-39.
- Şişman, Cengiz, *Suskunluğun Yüğü: Sabatay Sevi ve Osmanlı-Türk Dönmelerinin Evrimi*, çev. Ahmet Demirhan, Doğan Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Taşdemir, Tuğba, “Yahudilik’te Seçilmişlik Psikolojisi”, *Journal of Strategic Research in Social Science*, 3/2, (2017), s. 103-114.
- Yesevi, Çağla Gül, “İsrail’in Devlet İmajının Şekillenmesi”, *Bilge Strateji*, 9/16, (2017), s. 97-129.
- Weinberg, Robert, “Visualizing Pogroms in Russian History”, *Jewish History*, 12/2, (1998), s. 71-92.

Elektronik Kaynaklar

- Aksakov, İvan Sergeyeviç, *Yevreyskiy Vopros*, http://www.samomudr.ru/d/Aksakov%20I.S._Evrejskij%20vopros.pdf [Erişim tarihi: 05.02.2019].
- “Pogromlar”, www.usmmm.org [Erişim tarihi: 31.05. 2018].